

Τὰ ἑκατὸν πενήκοντα κεφάλαια τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ

ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ
ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου στὸν Πρόεδρο καὶ τοὺς Καθηγητὲς τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, οἱ ὅποιοι μὲ ἀνηγόρευσαν ὁμοφώνως ἐπίτιμο διδάκτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν Πρύτανη καὶ τὴν Σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου ποὺ ἐνέκριναν τὴν πρόταση, τὴν Κοσμήτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κ. Ἐλένη Χριστινάκη-Παπακώστα, τοὺς ὁμιλήσαντες στὴν σημερινὴ τελετῇ, ἤτοι τὸν Ἀντιπρύτανη τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἰωάννη Καράκωστα γιὰ τὴν προσφώνησή του, τὸν Καθηγητὴ Παναγιώτη Χριστινάκη γιὰ τὴν παρουσίαση, τὸν Θεοφιλέστατο Ἐπίσκοπο Ἀβύδου καὶ Καθηγητὴ κ. Κύριλλο γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων τοῦ ψηφίσματος τοῦ Τμήματος, τῆς Ἀναγόρευσης καὶ τοῦ Διδακτορικοῦ Διπλώματος, καθὼς καὶ τοὺς παρόντες στὴν παροῦσα ἐπίσημη τελετῇ, Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτας, Καθηγητὲς καὶ ἀγαπητοὺς φίλους. Ἰδιαιτέρως, θὰ πρέπει νὰ εὐχαριστήσω ὀλοκαρδίως τὸν Παναγιώτατο Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Κύριο Βαρθολομαῖο, ποὺ ἐκπροσωπεῖται στὴν τελετῇ αὐτῇ ἀπὸ τὸν Σεβ. Μητροπολίτη Νέας Ἰωνίας καὶ Φιλαδελφείας κ. Κωνσταντῖνο, καθὼς ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω ὀφειλετικῶς τὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμο, μὲ τὸν ὁποῖο γνωριζόμαστε πολλὰ χρόνια, μὲ ἐκτιμᾶ καὶ μὲ στήριξε σὲ κρίσιμες στιγμὲς τῆς ζωῆς μου.

Αἰσθάνομαι ιδιαίτερη τιμὴ. Καὶ ἐπειδὴ μὲ τὸν γραπτὸ καὶ προφορικὸ λόγο προσπαθῶ νὰ ἐκφράζω τὴν θεολογία, ποὺ εἶναι ἡ φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας, γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ὅτι ἡ τιμὴ ἀνάγεται στὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Ἱεραρχία, τῆς ὁποίας εἶμαι μέλος.

Βαθεῖά μου πεποίθηση εἶναι ὅτι μέσα στὴν Ἐκκλησία δὲν ὑπάρχουν αὐτονομῆσεις, ἀλλ' ὁ καθένας μὲ τὸ χάρισμά του ὑπηρετεῖ τὴν ἐνότητά της. Καὶ γιὰ

νά θυμηθῶ τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, στὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ Ἐπίσκοποι ἐπέχουν θέση «ὀφθαλμῶν», πὺν βλέπουν καὶ ποιμαίνουν, οἱ μοναχοί, λόγω τῆς νεκρώσεως, ἐπέχουν θέση «τριχώματος»-κόμης, πὺν κοσμοῦν τὴν Ἐκκλησία, καὶ οἱ Καθηγητὲς θεολόγοι ἐπέχουν θέση «ὀδόντων», οἱ ὁποῖοι λιώνουν τὴν τροφή καὶ τὴν προσφέρουν στὸν λαό¹. Ἔτσι θεωρῶ καὶ τὴν θέση τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν στὴν Ἐκκλησία. Ὁφείλω νὰ ὁμολογήσω αὐτὴν τὴν ἐκκλησιολογικὴ ἀλήθεια.

Ἐπειδὴ στὴν παροῦσα πανηγυρικὴ τελετὴ πρέπει νὰ καταθέσω λόγο κατάλληλο γιὰ τὴν περίστασι, ἐπέλεξα νὰ παρουσιάσω περιληπτικὰ ὡς θέμα τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ πὺν ἐπιγράφεται «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα», νὰ ἐκθέσω μία ἄποψη πὺν ἔχει διατυπωθῆ γι' αὐτὸ καὶ νὰ καταθέσω μία ὑπόθεσι, πὺν, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, θὰ ἀκουσθῆ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο. Ἄλλωστε μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ ἀσχολοῦμαι πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια.

1. Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ Αὐγουστῖνος

Τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» εἶναι ἓνα συνοπτικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὸν τρόπο συγγραφῆς ὑπενθυμίζει ἔργα ἄλλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου κλπ. καὶ θεωρεῖται ὡς μιὰ σύνοψη τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἁγίου στὰ σημεῖα πὺν εἶχε ἀναπτύξει προηγουμένως στὸν διάλογό του μὲ τὸν Βαβλαάμ καὶ τὸν Ἀκίνδυνο. Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὅλοι οἱ συγγραφεῖς κάποτε, ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια, καταλήγουν στὸ νὰ κάνουν μιὰ εὐσύνοπτη περίληψη τῆς ἕως τότε διατυπωθείσης διδασκαλίας τους. Ὅμως, τὸ ἔργο αὐτὸ ἐσχάτως δημιούργησε ἓναν προβληματισμό.

Ὁ Γιάννης Δημητρακόπουλος σὲ μελέτη του μὲ τίτλο «Αὐγουστῖνος καὶ Παλαμᾶς» παρουσιάζει τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες στὸν Θεό, ὅπως τὶς χρησιμοποίησε ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐφαρμοσιμότητα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν στὸν Θεό, ὅπως τὶς χρησιμοποίησε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Ἐχοντας δὲ ὑπ' ὄψη του τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, κυρίως ὅπως ἐκφράζεται στὸ ἔργο του «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα»

1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, ἔργα 7, ΕΠΕ, σελ. 240-250.

ντα», υποστηρίζει ότι ο Άγιος Γρηγόριος χρησιμοποίησε τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου De Trinitate, παρέλαβε αὐτούσιες ἐκφράσεις ἀπὸ αὐτό, ὡς πρὸς τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες στὸν Θεό, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὴν πηγὴ του, ἀκόμη δὲ παρέλαβε καὶ τὴν «αὐγουστίνεια ψυχοθεολογικὴ τριάδα “mens - notitia (ἢ cognitio ἢ scientia ἢ verbum) amor”», δηλαδή νοῦς, λόγος, ἀγάπη-ἔρως. Μάλιστα δὲ παραθέτει καὶ ἓνα χαρακτηριστικὸ χωρίο γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ὀρθότητα τῶν σκέψεών του².

Βεβαίως, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς δὲν γνώριζε τὴν λατινικὴ γλῶσσα, ἀφοῦ ἦταν «μονόγλωσσος». Αὐτό, ὅμως, δὲν θεωρεῖται ἰδιαίτερο πρόβλημα, γιατί τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου De Trinitate εἶχε μεταφρασθῆ στὰ ἑλληνικὰ πρὶν τὸ 1281 ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη³. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἓνα ἀντίγραφο, καὶ μάλιστα τὸ παλαιότερο τοῦ κειμένου αὐτοῦ διασωζόταν στὴν Μονὴ Βατοπαιδίου, ὅπου καὶ τὸ βρῆκε ὁ Παλαμᾶς τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1347 καὶ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1348, ὅταν μετέβη στὸ Ἅγιον Ὅρος μετὰ τὴν ἄρνηση τῶν Θεσσαλονικέων νὰ τὸν δεχθοῦν ὡς Μητροπολίτη, μετὰ τὴν ἐκλογή του⁴.

Ὅμως, ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Χρήστου, ἀναλύοντας τὰ «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» καὶ τὶς ἀπόψεις διαφόρων πού χρονολογοῦν τὴν συγγραφή τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὡς χρονολογία προσδιορίζει τὰ ἔτη 1349 καὶ 1350, μὲ τὸ δυνατὸ ἐπιχείρημα ὅτι μέσα στὸ κείμενο αὐτὸ ὑπάρχουν σημεῖα πού συμπίπτουν μὲ τμήματα ὀμιλιῶν πού ἐκφώνησε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὡς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, πράγμα πού ἔγινε μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν ἔδρα. Ὑποστηρίζει δὲ ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος συνέταξε «τὰ κεφάλαια καθ' ὁμάδας ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν» καὶ τὰ συνέδεσε σὲ ἐποχὴ πού εἶχε ἐλευθερία κινήσεων καὶ ἄνεση χρόνου⁵.

Διαβάζοντας τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν σχέση μετὰξὺ τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, αἰσθάνθηκα βαθυτάτη ἐκπληξη, γιατί γνῶριζα ἀπὸ τὶς πολυχρόνιες, πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια, μελέτες μου στὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ὅτι ὁ ἴδιος ἀντιμετώπισε τὸν

2. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς, τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1997, σελ. 13.

3. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 13.

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 111-113.

5. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Εἰς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, ἐκδοτικὸς οἶκος Κυρομάνος, τόμος Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 29-30.

Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τὶς δυτικὲς παραδόσεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ εἶχε ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Πῶς εἶναι δυνατόν, διερωτόμουν, νὰ ἀντικρούη ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τὸν Βαρλαάμ καί, συγχρόνως, νὰ ἀποδέχεται τὶς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, στὶς ὁποῖες, κατὰ βάση, στηριζόταν ὁ Βαρλαάμ, ὡς νεοπλατωνιστῆς καὶ ὡς ἐκφραστὴς τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ;

Μετὰ τὴν δημοσίευση καὶ ἀνάγνωση τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ἐρώτησα σχετικῶς τὸν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη καὶ ἐκεῖνος ἐξέφρασε ἀμέσως ἀπορία καὶ δυσφορία γιὰ τὴν συσχέτιση τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου. Δὲν πρόλαβε, ὅμως, νὰ μελετήσῃ τὶς θεωρίες αὐτὲς ἐκτενέστερα καὶ νὰ τὶς ἀντικρούσῃ, λόγω τοῦ ἐπισυμβάντος θανάτου του.

Ὅμως, σὲ προηγούμενη μελέτη του ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης εἶχε ἀναφερθῆ στὸ θέμα αὐτό. Συγκεκριμένα σὲ σχετικὴ του μελέτη ἐκθέτει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τρία συγκεκριμένα σημεῖα.

Πρῶτον, ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου ἦταν ἐν πολλοῖς ἄγνωστα στοὺς Ὁρθοδόξους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ 13^{ου} αἰῶνος «ὅτε ἐλάχιστα γραπτὰ δείγματα τῆς θεολογικῆς του σκέψεως μετεφράσθησαν»⁶.

Δεύτερον, ὅτι ὁ Βαρλαάμ ἐξέφραζε τὴν δυτικὴν παράδοση, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου σὲ πολλὰ ζητήματα, ὅτι δηλαδή ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ γίνεται μέσῳ γινομένων καὶ ἀπογινομένων κτιστῶν συμβόλων τῆς θεότητος, ὥστε, ὅταν ὁ Θεὸς δὲν δίνει τὴν ἀνώτερη ἀποκάλυψη ἀμέσως διὰ τοῦ νοοῦ, τὴν δίνει μέσα ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες αἰσθήσεις⁷: ὅτι δὲν ὑφίσταται διάκριση μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστου ἐνεργείας⁸: ὅτι ἡ θεία Χάρις εἶναι μία κτιστὴ ἔξις ποὺ ἐνώνεται μὲ τὴν ψυχὴ καὶ κατευθύνει τὸ θέλημα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ μεταβλητὰ στὸν ἀμετάβλητο Θεό, στὸν Ὅποιο ὁ ἀνθρώπος βρῖσκει τὴν εὐδαιμονία μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του⁹: ὅτι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι κτιστή¹⁰: καὶ γενικὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ περὶ ἀποκαλύψεως, κολάσεως καὶ Βασιλείας εἶχαν διαμορφωθῆ μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς αὐγουστίνειας θεολογίας¹¹.

6. Βλ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ Ἰ., Εἰσαγωγή εἰς *Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 104.

7. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 107 κ.ἐξ.

8. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 124.

9. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 134.

10. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 179.

11. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 180.

Τρίτον, ότι ούτε ο Βαρλαάμ είχε κατανοήσει την γνήσια πατερική παράδοση, όπως εκφραζόταν από τους ήσυχαστές Πατέρες, επειδή οι Φραγκολατίνοι είχαν καθυποτάξει ολόκληρη την πατερική παράδοση στα κατηγορήματα του Αύγουστίνου –γι’ αυτό και ο Βαρλαάμ άκουσε, όταν ήλθε στην Θεσσαλονίκη, για πρώτη φορά έρμηνείες διαφορετικές από εκείνες που γνώριζε και προέρχονταν από τον Αύγουστίνου και έξεπλάγη– αλλά ούτε και «*ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ κύκλος του ἀντελήφθησαν τὴν Αὐγουστίνειον προέλευσιν τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Βαρλαάμ*». Ἄλλωστε, οἱ ἑλληνόφωνοι Ρωμαῖοι Πατέρες δὲν λάμβαναν ποτέ ὑπ’ ὄψη τους τὰ ἔργα καὶ τὴν σκέψη τοῦ Αὐγουστίνου «*τὰ ὁποῖα, ἐξ ἄλλου, οὐδέποτε ἀπετέλεσαν βᾶσιν τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων*»¹².

Ἔτσι, ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε τὸ κείμενο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, κατὰ μετάφραση τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, γιατί θεωρῶ ὅτι ὁ ὄξυνουστατος καὶ θεοπικτότατος Γρηγόριος Παλαμᾶς, πὺν εἶχε ἔκτακτα διανοητικὰ χαρίσματα, ἀλλὰ καὶ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν βιογραφία πὺν συνέταξε ὁ συμμοναστής του Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος, ἂν εἶχε διαβάσει τὸ συγκεκριμένο κείμενο τοῦ Αὐγουστίνου, θὰ ἀντιλαμβανόταν τὴν στοχαστικὴ του ὑπόδομή καὶ τὶς ἀποκλίσεις του ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση. Δηλαδή, αὐτὸς πὺν ἔκανε λεπτότατη κριτικὴ στὸν Βαρλαάμ γιὰ σοβαρὰ δογματικὰ θέματα, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ εἶχε διαβάσει τὸ κείμενο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ νὰ μὴν εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν σχέση πὺν ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Βαρλαάμ. Κάτι τέτοιο γράφει καὶ ὁ Γιάννης Δημητρακόπουλος στὸ συγκεκριμένο βιβλίο του¹³.

Βεβαίως, στὸ ἔργο «*Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα*» ἀναφέρονται καὶ ἐρμηνεύονται οἱ δέκα ἀριστοτελικὲς κατηγορίες ἧτοι, οὐσία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τί, πὺν, ποτέ, ποιεῖν, πάσχειν, ἔχειν, κείσθαι. Ἡ σύγχυση δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι πρὸ τῆς ἀπαριθμήσεως καὶ ἀναλύσεώς τους προτάσσεται τὸ χωρίο «*θέσεις καὶ ἔξεις καὶ τόποι καὶ χρόνοι καὶ εἰ τι τοιοῦτον...*»¹⁴ τὸ ὁποῖον ἀνευρίσκεται ὄντως

12. Ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 116.

13. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς*, ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 108.

14. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, τόμ. Ε΄, ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 110-111.

στό ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου De Trinitate¹⁵. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν θὰ γραφοῦν τὰ ἀναγκαῖα κατωτέρω.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ ἀντικρουσθῇ ἡ ἐνδεχόμενη σχέση μεταξύ τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὡς πρὸς τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες. Ἀπλῶς θὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς γνῶριζε ἀπὸ τὶς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία καὶ δὲν θὰ περιμένε κανεὶς νὰ μάθῃ τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου.

Ἀπὸ τὸν ἅγιο Φιλόθεο Κόκκινο γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὑπῆρξε μελετητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, μάλιστα γράφει ὅτι ὁ Γρηγόριος περᾶτωσε ἄριστα τὴν μελέτη τῆς γραμματικῆς καὶ τὴν ρητορικὴ, ὥστε ἀπὸ ὅλους «καὶ αὐτῶν φημί τῶν τηνικαῦτα καθηγητῶν τε καὶ κορυφαίων τοῦ λόγου καθ' ὑπερβολὴν ἐν λόγοις τε καὶ συγγράμμασι θαυμασθῆναι, τοιοῦτος ἔν γε τοῖς φυσικοῖς τε καὶ λογικοῖς, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς Ἀριστοτελικοῖς ὄφθη, ὡς καὶ τὸν ἐπὶ σοφία παντοδαπῇ καὶ μαθήμασι μάλιστα θαυματοῦμενον ὑπὸ πάντων τὸ τηνικαῦτα...». Ἐπίσης γράφεται ὅτι ὁ λογοθέτης καὶ διαπρεπὴς λόγιος Θεόδωρος Μετοχίτης, διαλεγόμενος μὲ τὸν Γρηγόριο ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως γιὰ τὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐξεπλάγη γιὰ ὅσα ἀνέλυσε ὁ Γρηγόριος καὶ εἶπε στὸν Βασιλέα: «Εἰ παρῶν ἀκροατῆς (ἐν. ὁ Ἀριστοτέλης) καθίστατο τούτου, ἐπήνησεν ἂν οὐ μετρίως, ὡς ἐγὼ νομίζω. Ἐγὼ δ' ἐκεῖνο», φησὶ «λέγω τῶς, ὅτι τοιαύτας ἔδει τὰς ψυχὰς καὶ τὰς φύσεις εἶναι τῶν μετιόντων τοὺς λόγους, καὶ μάλιστα τὰ τῷ Ἀριστοτέλει τουτωῖ διὰ πολλῶν φιλοσοφηθέντα καὶ συγγραφέντα»¹⁶.

2. Τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου ποὺ ἐξέδωσε ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Χρήστου δίδονται πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν με-

15. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα, ἅπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλλάδα μετένεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Μανόλης Παπαθωμόπουλος, Ἰσαβέλλα Τσαβαρῆ, τόμ. Gianpaolo Rigotti Πρῶτος, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Ἀθήνα 1995, σελ. 363.

16. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΟΚΚΙΝΟΥ *Βίος Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ΕΠΕ, σελ. 52.

γάλη αξία του. Θα παρατεθούν μερικά σημεία που είναι σημαντικά για την αξιολόγηση του έργου αυτού σε σχέση με τα όσα θα θιγούν στην παρούσα ανακοίνωση.

Πρόκειται για ένα αξιολογικό έργο που ανήκει στο γραμματειακό είδος των κεφαλαίων, όπως το συναντούμε και σε άλλους Πατέρες της Έκκλησίας¹⁷, είναι «*έργον συνθετικόν, προϊόν θεολογικῆς ώριμότητος*», στο οποίο, με θετικό και άρνητικό τρόπο, ο συγγραφέας του διατυπώνει τα σημεία της διδασκαλίας του που απέτελεσαν τα σημεία της αντίλογίας με τους αντιπάλους του¹⁸. Ο πλήρης τίτλος του είναι: «*Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα φυσικά καὶ θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικά, καὶ καθαρτικά τῆς Βαρλααμίτιδος λύμης*».

Το όλο έργο διαιρείται σε τέσσερις επί μέρους ενότητες. Στην πρώτη αναφέρονται τα φυσικά κεφάλαια (1-33) με δύο υποδιαίρεσεις θεμάτων κοσμολογικών και ανθρωπολογικών. Στην δεύτερη ενότητα γίνεται λόγος για θεολογικά ζητήματα (34-40), για την τριαδικότητα του Θεού και την παρουσίαση της τριαδικής εικόνας στην λογική κτίση. Στην τρίτη ενότητα εκτίθενται θέματα ηθικά και πρακτικά (41-67), όπου παρουσιάζεται ή διδασκαλία της Έκκλησίας για την πώση του ανθρώπου και τον τρόπο της θεραπείας του. Και στην τέταρτη ενότητα περιλαμβάνονται «*κεφάλαια καθαρτικά τῆς Βαρλααμίτιδος λύμης*» (68-150), όπου παρουσιάζεται συνοπτικώς ή διδασκαλία του Άγιου περι της ουσίας και ενεργείας του Θεού, περι της θείας ελλάμψεως και μεθέξεως του Θεού, με τρόπο άρνητικό και θετικό έναντι των απόψεων του Βαρλαάμ και του Άκινδύνου¹⁹.

Η χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, παρά την σπουδαιότητά της, δεν είναι πλούσια, αλλά πρόκειται για έννέα μόνον χειρόγραφα. Ο αρχαιότερος κώδικας που είναι φθαρμένος ανάγεται στο τέλος του 14^{ου} αρχές του 15^{ου} αιώνας και μάλιστα, όπως θα σημειωθή πιο κάτω, τα χειρόγραφα έχουν υποστη αλλοιώσεις, διορθώσεις, φθορές κλπ.²⁰

Άλλα και ή έντυπη παράδοση του κειμένου έχει προβλήματα. Το κείμενο αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον άγιο Νικόδημο τον Άγιορείτη στην Βενετία το 1782 με τίτλο «*Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικά*

17. Ένθ. άνωτ. σελ. 11.

18. Ένθ. άνωτ. σελ. 12.

19. Ένθ. άνωτ. σελ. 12-30.

20. Ένθ. άνωτ. σελ. 31-32.

ρν'». Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος Νικόδημος ἔλαβε πιθανὸν ὑπ' ὄψη του δύο μόνον χειρόγραφα, καθὼς ἐπίσης παρατηρεῖται καὶ μία συνειδητὴ παραποίηση τοῦ κειμένου, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου καὶ τῶν ὁπαδῶν τους, ἀλλὰ ἀντικαθίστανται μὲ τοὺς ὄρους «ἀντιλέγοντες», «ἐναντίοι», «κακόδοξοι», «ἀντικείμενοι», «οἱ τῆς αἰρέσεως ἀρχηγοί», ὅπως καὶ ἐπίθετα «γλωσσαλοῦντες», «κακόφρονες» κλπ. Αὐτὸ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐκδοθοῦν «ἀντιλατινικὰ βιβλία Ἑλλήνων συγγραφέων» στὴν Βενετία, «οὔτε γενικῶς βιβλία τῶν ἐχθρῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας». Ἄλλωστε, ὁ Βαρλαάμ στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς του ἦταν Ἐπίσκοπός της²¹.

Καλύτερη ἔκδοση ἐγίνε πρόσφατα ἀπὸ τὸν R. E. Sinkewicz, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἔχει μερικὰ προβλήματα, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ μόνον τὰ ἔξι ἀπὸ τὰ ἑννέα χειρόγραφα καὶ παρατηροῦνται μερικὰ λάθη²².

Τὸ ἔργο αὐτὸ «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα», ὅπως φαίνεται καὶ στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις, ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη καὶ μετὰ, ἀποδίδεται στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ. Ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω κανεὶς δὲν ἀμφισβήτησε τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, οὔτε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γιάννης Δημητρακόπουλος, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος δανείσθηκε ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Μαξιμου Πλανούδη, ἀπλῶς μερικοὶ διέγνωσαν τὴν διαφορετικὴ γλωσσικὴ διατύπωση τοῦ κειμένου αὐτοῦ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἀπὸ τὸν Γιάννη Δημητρακόπουλο παρατίθενται ἑνδεκα μικρὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, στὰ ὁποῖα φαίνεται μία ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ περὶ Τριάδος ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Διαβάζοντας, ὁμως, τὰ σχετικὰ συγκριτικὰ κείμενα δὲν διαπίστωσα πλήρη ἐξάρτηση τῶν κειμένων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Σὲ μερικὰ ὑπάρχει μία ἐννοιολογικὴ-νοηματικὴ ἐξάρτηση τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ σὲ ἄλλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ ἄλλα παρατηρεῖ κανεὶς μιὰ χαλαρὴ ἐξάρτηση καὶ ὄχι ἀντιγραφή τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ Αὐγουστίνου.

Διερωτήθηκα ἐπανειλημμένως: Γιατί νὰ καταφύγουμε στὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος δανείσθηκε μερικὲς ἑννοίες ἀπὸ τὸ *De Trinitate* ἔργο τοῦ ἱε-

21. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 34.

22. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 35-36.

ροῦ Αὐγουστίνου καὶ νὰ μὴ θεωρήσουμε ὅτι δανείσθηκε παράλληλες ἔννοιες ἀλλὰ καὶ φράσεις ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ κλπ.; Δὲν μπόρεσα, παρὰ τὴν καλὴ μου διάθεση, νὰ υἱοθετήσω τὴν ἄποψη περὶ ἐξαρτήσεως τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς σὲ δύο σημειώσεις του στὰ συγκεκριμένα συγκριτικὰ χωρία θέτει προβληματισμούς καὶ ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσή του.

Σὲ μιὰ σημείωσή του παρατηρεῖ:

«Ἐνσωματώνοντας στὸ ἔργο του ὁ Παλαμᾶς ἰδέες ἀπὸ τὸ Περὶ Τριάδος τοῦ Αὐγουστίνου, λίγες μόνο φορὲς παραθέτει φράσεις, προτάσεις ἢ περιόδους αὐτοῦσιες· συνήθως κάνει πυκνὲς περιλήψεις»²³.

Σὲ ἄλλη σημείωση σχολιάζει:

«Διευκρινίζω ὅτι αὐτὴ ἡ παραλληλία ἀπὸ μόνη της δὲν ὑποδηλώνει ὁπωσδήποτε δανεισμό τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ Περὶ Τριάδος. Ἡ δογματικὴ διασάφηση ὅτι Θεὸς τριαδικὸς δὲν σημαίνει Θεὸς τριπλὸς ἀπαντᾶται ὄχι μόνο στὸ αὐγουστίνειο Περὶ Τριάδος ἀλλὰ καὶ στὴν ἑλληνικὴ πατερικὴ γραμματεία π.χ. στὸ Περὶ ἁγίας τε καὶ ὁμοουσίου Τριάδος 3 τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (PG 75: 793 CD), ἔργο πού ὁ Παλαμᾶς εἶχε ὑπόψη του. Ὅμως, κατὰ τὸ μέτρο πού γνωρίζω, ὁ Παλαμᾶς δὲν προβαίνει σὲ αὐτὴ τὴ διασάφηση παρὰ μόνο στὰ δύο κεφάλαια τῶν Ἑκατὸν πενήκοντα κεφαλαίων πού εἶδαμε· αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ἄλλα παράλληλα χωρία ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ὡς συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔργου δανείσθηκε στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Περὶ Τριάδος, συνιστᾶ μιὰ ἔνδειξη ὅτι ὁ Παλαμᾶς πιθανὸν ἐμπνεύστηκε ἢ παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Περὶ Τριάδος ὅσο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου. Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνέβη κάτι τέτοιο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κυρίλλου στὶς ἔννοιες τριάς καὶ τριπλοῦς εἶναι πολὺ σύντομη ἐνῶ τοῦ Αὐγουστίνου ἐκτενής»²⁴.

Οἱ φράσεις «ὁ Παλαμᾶς πιθανὸν ἐμπνεύστηκε ἢ παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Περὶ Τριάδος...», «συνιστᾶ μιὰ ἔνδειξη» καὶ «τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνέβη κάτι τέτοιο ἐνισχύεται...» δείχνουν τὸν ἔντονον προβληματισμό. Καὶ σὲ

23. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Γ., ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 184.

24. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 186.

ἄλλα σημεῖα τῆς μελέτης αὐτῆς φαίνεται ὅτι διαφέρει ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἂν καὶ τὸν ἔχη μελετήσει καί, κατὰ τὴν γνώμη του, τὸν ἔχη ἀντιγράψει σὲ μερικὰ σημεῖα²⁵.

3. Παρατηρήσεις σὲ δύο συγκεκριμένα χωρία

Δύο χωρία ἐντοπίζονται περισσότερο πού δείχνουν τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ ἔργο *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Τὸ πρῶτον εἶναι ἓνα χωρίο τοῦ Αὐγουστίνου πού συναντᾶται δύο φορὲς σὲ κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἥτοι στὸ ἔργο «*Κατὰ Γρηγορᾶ*» καὶ στὸ ἔργο «*Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα*». Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο: «*θέσεις καὶ ἕξεις καὶ τόποι καὶ χρόνοι καὶ εἴ τι τοιοῦτον, οὐ κυρίως ἐπὶ Θεοῦ λέγονται, ἀλλὰ μεταφορικῶς, τὸ δὲ πρὸς τὸ ποιεῖν καὶ ἐνεργεῖν ἀνήκον ἐπὶ μόνου τοῦ Θεοῦ ἀληθέστατα ἂν λέγοιτο*»²⁶.

Τὸ χωρίο αὐτὸ βρίσκεται στὸ πέμπτο βιβλίο *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Τὸ θεωρῶ ἀπίθανον, ἕως ἀδύνατον, νὰ διάβασε τὸ συγκεκριμένο ἔργο ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ νὰ μὴν ἀντιλήφθηκε ὅτι ἡ σκέψη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου εἶναι προβληματικὴ ἀπὸ ὀρθοδόξου προοπτικῆς. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀκριβῶς παράγραφο ὁ ἱερός Αὐγουστίνος φαίνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κἀνῃ τὴν διάκριση μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, ὅταν γράφῃ: «*Οὐσίαν δὲ λέγω, ὡς οἱ Γραικοὶ λέγουσιν, ἣν ἡμεῖς οἱ Λατίνοι συνηθέστερον ὑπόστασιν ὀνομάζομεν. Λέγουσιν μὲν γὰρ κακεῖνοι ὑπόστασιν, ἀλλ' οὐκ οἶδα τί βούλονται εἶναι τὸ μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως...*»²⁷. Ἐπίσης, εἶναι ἀπίθανον νὰ μὴν ἀντιλήφθηκε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὅτι εὐθύς ἀμέσως ἡ σκέψη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καταλήγει στὸ Filioque, ὅταν γράφῃ ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι δῶρο τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ πού δίδεται στοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅτι «*τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ πνευμά ἐστιν*»²⁸.

25. Βλ. ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 55-56 καὶ 98.

26. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, ἐπιμελεῖα Χρήστου, Τόμος Δ', Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 296 καὶ ἔνθ. ἄνωτ. τόμ. Ε', σελ. 110-111.

27. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Περὶ Τριάδος Βιβλία πεντεκαίδεκα...*, ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 363-365.

28. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 365-371.

Καί βεβαίως ἐδῶ δὲν ἐννοεῖται ἡ ἐκ μόνου του Πατρὸς προαιώνια ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐν χρόνῳ πέμψη, ὅπως διδάσκει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Στὸ συγκεκριμένο χωρίο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀντιστρέφονται τὰ πράγματα, ἀφοῦ λέγεται ὅτι «ὁμολογητέον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν εἶναι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὐ δύο ἀρχάς», δηλαδὴ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι μία ἀρχὴ (Πατὴρ-Υἱός), ἀναφορικῶς δὲ πρὸς τὴν κτίση ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι μία ἀρχή²⁹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐνῶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς κάνει διάκριση μεταξὺ αἰδίου ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς καὶ πέμψεώς του ἐν χρόνῳ διὰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ἀντιθέτως ὁμιλεῖ γιὰ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθὼς ἐπίσης γιὰ ἐνέργεια τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ στὴν κτίση. Ἡ αἵρεση τοῦ Filioque φαίνεται καὶ σὲ ἄλλα βιβλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου³⁰.

Καὶ τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι: Γιατί ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς προσέλαβε ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου ἓνα χωρίο ποῦ δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία καὶ ἀμνήστευσε τὴν αἵρεση τοῦ Filioque ποῦ ὑπάρχει στὶς ἀμέσως ἐπόμενες σελίδες;

Ἐπειτα, στὸ ἔργο «Κατὰ Γρηγορά», τοῦ χωρίου αὐτοῦ προηγεῖται ἡ φράση: «ἐπεὶ καὶ τὶς τῶν σοφῶν καὶ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν φησιν»³¹. Εἶναι περιεργό ποῦ ὁ ἅγιος Γρηγόριος χρησιμοποίησε ἀνωνύμως τὸν Αὐγουστίνου, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ σοφὸ καὶ ἀποστολικὸ ἄνδρα, ἂν καὶ ὁμιλῇ γιὰ τὸ Filioque κ.ἄ. Δίδονται δύο ἀπαντήσεις. Πρῶτη, διότι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν καλὴ γνώμη γιὰ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς νὰ τοὺς χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ἀπόψεών τους, καὶ ἐπειδὴ στὸ Βυζάντιο ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἓνας ἀντιλατινισμὸς, ποῦ ἦταν ἐπακόλουθό της ἄλωσης τῆς Πόλεως τὸ 1204, καὶ δευτέρα, διότι «ἂν ὁ Παλαμᾶς ἐπεκαλεῖτο ἐπώνυμο τὸν Αὐγουστίνου ὡς ἀβθεντία, θὰ ἄνοιγε τοὺς ἀσκούς τοῦ Αἰόλου γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία», ἀφοῦ στὸ κείμενό του περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «σίγουρα θὰ βρέθηκε τρεῖς φορὲς μπροστὰ στὸ ἐπάρατο γιὰ τοὺς Ὀρθοδόξους ρωμαιοκαθολικὸ δόγμα τοῦ Filioque ποῦ εἶναι ἐντεταγμένο (ἂν καὶ ὄχι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο) στὴν

29. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 375-376.

30. Ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Β', σελ. 993 κ. 979.

31. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, ἐπιμελεία Χρήστου, Τόμος Δ', Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 296.

αὐγουστίνεια διδασκαλία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κατηγορίας τῶν πρὸς τι σὸ Θεῖο»³².

Πάντως, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χωρίου τοῦ Αὐγουστίνου σὸ συγκεκριμένο ἔργο «Κατὰ Γρηγοῤᾳ» δημιουργεῖ προβληματισμὸ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Πρῶτον, ἐπειδὴ δὲν τίθεται στὴν ὄλη συνάφεια τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ ἐντὸς παρενθέσεως· δεύτερον, ἐπειδὴ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος δὲν μνημονεύεται ὀνομαστικῶς, ὅπως γίνεται μὲ ἄλλους Πατέρες, καὶ τρίτον, ἐπειδὴ ἡ παράθεση τοῦ κειμένου εἶναι λίγο περιεργη, ἀφοῦ προηγεῖται τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Αὐγουστίνου ἀνωλύτως καὶ μάλιστα ἐντὸς παρενθέσεως, ἀκολουθεῖ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ «ὁ γὰρ Πατὴρ μου ἔως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι» καὶ στὴν συνέχεια παρατίθεται ἡ πατερικὴ ἐρμηνεία τοῦ θιγομένου θεολογικοῦ θέματος ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης, τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό. Καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει στὴν συγκεκριμένη συνάφεια γίνεται λόγος γιὰ τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἀληθῶς, ὅτι τὸ ἐνεργητικὸ ἔχει φυσικὴ ἐνέργεια καὶ δύναμη, ὅτι διαφέρει ἡ δύναμη αὐτὴ καὶ ἐνέργεια τῆς θείας οὐσίας καὶ ὅτι ἡ θεία ἐνέργεια εἶναι ἄκτιστη. Ἡ δὲ παρατιθέμενη φράση τοῦ Αὐγουστίνου ὅτι οἱ θέσεις, οἱ ἕξεις, οἱ τόποι καὶ οἱ χρόνοι ἀναφέρονται μεταφορικὰ καὶ ὄχι κυριολεκτικὰ στὸν Θεό, ἐνῶ τὸ ποιεῖν καὶ τὸ ἐνεργεῖν λέγεται κυριολεκτικὰ, φαίνεται νὰ μὴν ἔχη ἀπόλυτη σχέση μὲ τὸ θέμα ποῦ θίγεται, ὅποτε ὁμοιάζει ὡς παρεμβλητο.

Δὲν ἔκανα ἔρευνα πάνω στὴν χειρόγραφη παράδοση γιὰ νὰ ἐξαγάγω τὰ ἀπαραίτητα συμπεράσματα καὶ νὰ ἀποδειχθῇ ἂν τὸ παρατιθέμενο ἐντὸς παρενθέσεως αὐγουστίνειο κείμενο εἶναι παρεμβλητο σὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ μεταγενέστερο ἀντιγραφέα ἢ εἶναι ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Ἁγίου. Τὸ γεγονός, ὅμως, εἶναι ὅτι, ὅπως κατέδειξε ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Χρήστου, στὰ διασωθέντα χειρόγραφα τοῦ ἔργου «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» –πράγμα ποῦ θὰ γίνεται καὶ σὲ ἄλλα συγγράμματα– παρατηροῦνται ἀλλοιώσεις, φθορές, λάθη, ἀνορθογραφίες, ποῦ διορθώνονται μὲ δεύτερο χέρι, παρενθέσεις, μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες καὶ διορθώσεις σὲ μερικὰ σημεῖα, ἰδιόρρυθμη γραφὴ μὲ πυκνὴ χρῆση σημειογραμμάτων καὶ βραχυγραφιῶν, ἀντιστροφή τῶν λέξεων³³. Πιθανόν, λοιπόν, τὸ αὐγουστίνειο αὐτὸ χωρίο ποῦ εὐρί-

32. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Γ., ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 107-108.

33. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Εἰς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, ἐκδοτικὸς οἶκος Κυρομάνος, τόμος Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 31-32.

σκειται στο έργο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά «Κατά Γρηγορά» να είναι παρεμβλητο από μεταγενέστερο θεολόγο.

Το δεύτερο χωρίο που θεωρείται ότι παρέλαβε ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς από τον ιερό Αύγουστίνο είναι το σχετικό με την αύγουστίνεια ψυχολογική θεώρηση περί της Αγίας Τριάδος, και ιδίως ότι το Άγιον Πνεύμα είναι έρωσ του Πατρός προς τον Λόγο, από την οποία προέρχεται ή αίρεση του Filioque. Ο Άμφιλόχιος Ράντοβιτς στην διατριβή του «Τò μυστήριον της Αγίας Τριάδος κατά τον Άγιον Γρηγόριον τον Παλαμάν» αναλύει διεξοδικά το θέμα και καταλήγει σε όρθα συμπεράσματα. Δεν άρνείται, βέβαια, ότι το χωρίο αυτό ανήκει στον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά και ότι ο άγιος Γρηγόριος είχε έλθει σε κάποια άμεση ή έμμεση έπαφή με το σχετικό έργο του ιερού Αύγουστίνου, γιατί δεν άσχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα, αλλά επισημαίνει ότι ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς καταλήγει σε έντελώς αντίθετα συμπεράσματα από τον Αύγουστίνο, δηλαδή έρμηνεύει το χωρίο αυτό μέσα από όρθόδοξες προοπτικές.

Κατ' άρχάς παρατηρεί ότι ή όνομασία του Αγίου Πνεύματος ως έρωτος του Πατρός προς τον Λόγο είναι άσυνήθης για την πατερική παράδοση, άφου ή άποψη αυτή του Αύγουστίνου κατέληξε στην αίρεση του Filioque. Έπειτα, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς δεν όμλει για το ότι το Άγιον Πνεύμα είναι «έρωσ του Πατρός προς τον Λόγον», άλλ' ότι είναι «οίόν τι έρωσ» και με τον τρόπο αυτόν δηλώνει ότι πρόκειται μόνον για μία άμυδρη εικόνα. Άκόμη, από την μελέτη του λόγου του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά φαίνεται ότι αυτή ή φράση, που είναι μία εικόνα, δεν αναφέρεται στην ύπόσταση του Πνεύματος, αλλά στην αιώνια και έκφραση δύναμή Του. Έτσι, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς δια του άνθρωπόμορφου αυτού είκονισμού, «δέν εισέρχεται είς την καθ' ύπαρξιν προέλευσιν τών προσώπων, ως κατά φύσιν ύπέρ πᾶσαν εικόνα ούσαν, αλλά είκονίζει μόνον τὰ “μεθεκτά” του Θεού». Αντίθετα δέ, ή λατινική θεολογία που στηρίζεται στις άπόψεις του ιερού Αύγουστίνου, ο όποιος στοχάζεται με τὰ όντα τὰ ύπέρ πάντα τὰ όντα, «είσάγει τον “άνθρωπομορφισμόν” είς την καθ' ύπαρξιν προέλευσιν τών ύποστάσεων, και ούτω τὰ πρόσωπα και ή ύπερούσιος ούσία της Τριάδος γίνονται άντικείμενον μᾶς φυσικής θεολογίας». Έπομένως, «διά τον Παλαμάν, ο “έρωσ” δέν ίδρύει την ύπόστασιν, αλλά, ως έλέχθη, φανερώνει την εκ μόνου του Πατρός άμεσον εκπόρευσιν του Πνεύματος, όμοϋ δέ και το όμοούσιον και το όμοδύναμον τών προσώπων»³⁴.

34. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ Ά., Τò μυστήριον της Αγίας Τριάδος κατά τον άγιον Γρηγόριον τον Παλαμά, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 169 κ.έξ.

Γεγονός είναι ότι η άποψη του ιεροῦ Αὐγουστίνου ότι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἕρως τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Λόγο καταλήγει στὴν αἴρεση τοῦ Filioque, ἐνῶ τὸ κείμενο ποὺ φέρεται ὅτι ἐγράφη ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ καταλήγει στὴν ἀναίρεση τοῦ Filioque.

Τὸ ἐρώτημα, ἀκόμη, ποὺ τίθεται εἶναι γιατί ἡ χρησιμοποίηση τῆς εἰκόνας τοῦ ἕρωτος - ἀγάπης γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν σχέση τοῦ Πατρὸς μὲ τὸν Λόγο εἶναι ἀποκλειστικὴ σκέψη τοῦ ιεροῦ Αὐγουστίνου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὴν δανείσθηκε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, καὶ δὲν ἀντλήθηκε αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τὴν δική του πείρα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, ὀνομάζοντας ὁ Παλαμᾶς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἕρῳτα τοῦ Γεννήτορος πρὸς τὸν ἀπορρήτως γεννηθέντα Λόγον, «ᾧ» καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς «*χρηῖται πρὸς τὸν Γεννήτορα*», στὴν πραγματικότητα ἐρμηνεύει ἀπλῶς τὴν βιβλικὴ ἀλήθεια «*ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ*» (Α΄ Ἰωάν. 8,16). Στὴν ὅλη διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ὑποστατικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ τὸ κοινὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι μία καὶ «*τρισουμένη*» αἰώνια δόξα καὶ ἐνέργεια καὶ φλόγα τοῦ θεοῦ εἶναι, τῆς μιᾶς τριουποστάτου οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ στὴν ὁποία λαμβάνουν καὶ τὰ κτιστὰ ὄντα τὴν ἐν χρόνῳ ὑπαρξή τους, ὅταν εὐδοκῆσῃ ἡ Ἁγία Τριάς³⁵.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ ἐπισταμένως τὶς διαφορὲς ποὺ ὁποσδήποτε ὑπάρχουν μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἐκφράζεται στὸ ἔργο τοῦ «*Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα*», καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ ιεροῦ Αὐγουστίνου, ὅπως ἐκτίθενται στὸ ἔργο του *De Trinitate*, κατὰ μετάφραση τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶχε οὐσιαστικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ ιεροῦ Αὐγουστίνου.

Γιὰ παράδειγμα νὰ ἀναφερθῇ ὁ φιλοσοφικὸς καὶ στοχαστικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει ὁ Αὐγουστίνος τὴν Τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ ποὺ θεολογεῖ περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὸν ἡσυχαστικὸ τρόπο ζωῆς του καὶ τὴν θεοπτία ποὺ εἶχε. Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ γιὰ τὸν Θεὸ μὲ ψυχολογικοὺς ὄρους καὶ μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὑπενθυμίζοντας τὴν νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία, καὶ χαρακτηρίζει τὸν Θεὸ, εἴτε νοῦ, γνώση καὶ ἀγάπη, εἴτε μνήμη, νόηση

35. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 172.

καὶ θέληση³⁶, ἐνῶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὁμιλεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ λέγει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἔχει νοῦ, λόγο καὶ γνώση, ἢ χαρακτηρίζει τὴν ψυχὴ ὡς εἰκόνα Θεοῦ νοερά, λογικὴ καὶ πνευματικὴ³⁷. Ἐπομένως, διαφέρει σαφέστατα ἡ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν θεολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ στοῦ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα.

4. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς ἐκδοχὲς σχετικὰ μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα».

Ἡ πρώτη ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνήκει στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος, διαβάζοντας τὸ *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ ἑλληνικὴ μετάφραση ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του καὶ παρέθεσε τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα «θέσεις καὶ ἕξεις καὶ τόποι καὶ χρόνοι καὶ εἴ τι τοιοῦτον...». Ὅμως αὐτὴ ἡ ἄποψη, κατὰ τὴν γνώμη μου, δὲν εὐσταθεῖ, διότι, ὅπως καὶ πιὸ πάνω τὸνίσθηκε, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ ὄξυνούστατος καὶ θεοοπικότερος ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς νὰ μὴ ἀντιλήφθηκε, διαβάζοντας τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου τὴν ἐξάρτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Βαυλαμί, πὺ ἀντέκρουε, ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐὰν ἰσχύη αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ, ἐνδέχεται τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα νὰ εἶναι παρεμβλητο.

Ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι τὸ κύριο μέρος τοῦ κειμένου ἐγράφη ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ καὶ κάποιος μεταγενέστερος θεολόγος, γνώστης καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἔκανε σχετικὲς παρεμβάσεις στοῦ ἔργο, γράφοντας ὀλόκληρες παραγράφους. Εἶναι μιὰ πιθανὴ ἐκδοχὴ.

Καὶ ἡ τρίτη ἐκδοχὴ, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμη μου εἶναι ἡ πιθανότερη, εἶναι ὅτι τὸ κείμενο «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» εἶναι ἔργο μεταγενέστερου συγγραφέα, πὺ γνώριζε τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὴν θεολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ ἔκανε τὴν σύνοψη μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο, καθὼς ἐπίσης γνώριζε καὶ τὴν λατινικὴ γλώσσα. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ἀποκαθάρη καὶ τὰ ὅσα ἀποδίδονται στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, ὅτι χρη-

36. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Περὶ Τριάδος Βιβλία πεντεκαίδεκα...*, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 876 κ.ἑξ.

37. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, Παναγιώτου Χρήστου, Τόμος Ε', σελ. 53 κ.ἑξ.

σιμοποίησε τὸ *De Trinitate* ἔργο τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου, δεδομένου ὅτι σὲ ἄλλα κείμενά του καταδικάζει μὲ ὀρθόδοξα ἐπιχειρήματα τὴν αἰρετικὴ διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὴν ὁποία εἰσάγει ὁ Ἀύγουστίνος.

Μιὰ τέτοια ὑπόθεση μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐντοπίσῃ καὶ στὰ ὅσα λέγει ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Χρήστου καὶ σημειώσαμε προηγουμένως, ὅτι δηλαδὴ τὰ «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» δὲν «ἀποτελοῦν ὀριστικὴν διατύπωση τῆς συνολικῆς θεολογικῆς καὶ πνευματικῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὡς συνήθως λέγεται»³⁸ καὶ ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοση δὲν εἶναι πλούσια³⁹. Ἐπίσης, ἂν διαβάσῃ κανεὶς τὸ κείμενο αὐτό, διαπιστώνει μίαν διαφορετικὴν φρασεολογία καὶ σκέψη πού δὲν παρατηρεῖ στὰ ἄλλα κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἰδίως στὰ θέματα τῆς κοσμολογίας.

Ἄν εὐσταθῇ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, τὸ ἐρώτημα πού δημιουργεῖται εἶναι ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ συνθέτης τοῦ ἔργου «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» πού γνώριζε καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου, ἀλλὰ καὶ τὴν λατινικὴ γλώσσα;

Μελετώντας τὸ θέμα αὐτὸ καὶ συζητώντας μὲ διαφόρους ἐντόπις δύο τέτοια πιθανὰ πρόσωπα.

Ὁ πρῶτος μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης, ὁ ὁποῖος εἶναι σύγχρονος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα γεννήθηκε μεταξὺ 1315 καὶ 1320, ἔγινε Μητροπολίτης Νικαίας τουλάχιστον τὸ 1366 καὶ ἀπέθανε τὸ 1380 ἢ 1381. Συνδεόταν προσωπικὰ μὲ τὸν Αὐτοκράτορα Ἰωάννη Στ' τὸν Καντακουζηνό, φίλο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ἔλαβε μέρος στὴν διένεξη ὑπὲρ τοῦ ἡσυχασμοῦ. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος τὸν θεωροῦσε ὡς τὸν καλύτερο ἀντιρρητικὸ τοῦ Βυζαντίου. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα του παραμένουν ἀνέκδοτα. Μπορεῖ ἐδῶ νὰ σημειώσῃ κανεὶς τὰ ἔργα του: «Κατὰ βαρλααμιτῶν καὶ ἀκινδυνιστῶν, περὶ θαβωρείου φωτός» καὶ «κατὰ Λατίνων, εἰδικῶς περὶ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος»⁴⁰.

Ὁ Σπύρος Λάμπρου, πού συνέταξε κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὅρους, ἀπέδωσε στὸν Νικαίας Θεοφάνη τὴν πατρότητα τῶν ἔργων πού ἀποδίδονται στὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ: «Διάλεξις ὀρθοδόξου μετὰ Βαρλααμί-

38. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Συγγράμματα Ε'*, σελ. 12.

39. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 31.

40. Βλ. Ὁρθοκωντικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Τόμ. 6, σελ. 367.

του κατά μέρος ανασκευάζουσα την βαρλααμίτιδα πλάνην» και «τοῦ αὐτοῦ ὀρθοδόξου Θεοφάνους διάλεξις πρὸς τὸν ἀπὸ Βαρλααμιτῶν ἐπιστρέψαντα Θεότιμον». Ὅμως, ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Χρήστου μὲ ἐπιχειρήματα καταλήγει, χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία, ὅτι καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα, καίτοι στοὺς κώδικες παραμένουν μὲ ἀνωθυμία συγγραφῆς, πλὴν τοῦ κώδικος τῆς Μονῆς Διονυσίου πού δίνει τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀνήκουν στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὀνόματος Θεοφάνης ἀναφέρεται στὸν συγγραφέα, ἐπειδὴ κηρύσσει τὴν Θεοφάνεια, τὴν θεά τοῦ ἀκτίστου Φωτός⁴¹.

Ὁ δεῦτερος πού μπορεῖ νὰ εἶναι, καθ' ὑπόθεση, ὁ συνθέτης τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου εἶναι ὁ Γεννάδιος Σχολάριος πού γεννήθηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1398-1405⁴² καὶ ἀπέθανε μετὰ τὸ 1472⁴³. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀξιόλογο θεολόγο, πού ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος Πατριάρχης μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὴν λατινικὴ γλώσσα καὶ μετέφρασε κείμενα τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Ὡς ἔργα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου φέρονται τὰ: «Μετάφρασις τοῦ “περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας” τοῦ Θωμᾶ», «Υπόμνημα εἰς τὸ “Περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας” τοῦ Θωμᾶ», «Μετάφρασις τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Θωμᾶ εἰς τὸ περὶ ψυχῆς ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους»⁴⁴.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ ἐπισταμένως τὰ ἔργα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐντοπίσῃ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες, δηλαδὴ σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως συμπίπτουν μὲ φράσεις πού ὑπάρχουν στὸ ἔργο «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα». Ἔχω κατὰ νοῦ νὰ κάνω αὐτὸ τὸ ἔργο, κατὰ τὸν ἐλεύθερο χρόνο πού μοῦ ἐπιτρέπουν τὰ ἀρχιερατικὰ μου καθήκοντα καὶ ἄλλες πειρασμικὲς καταστάσεις.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ ἂν ἀποδειχθῇ, ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα, ὅτι κάποιος μεταγενέστερος μαθητὴς καὶ μελετητὴς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ὁ συντάκτης καὶ συνθέτης τοῦ ἔργου «Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα», πού ἐπηρεάσθη καὶ ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς Τριάδος* ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅμως κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο, στὰ βασικά του σημεῖα,

41. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, Παναγιώτου Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 55.

42. ΖΗΣΗ Θ., *Γεννάδιος Σχολάριος, βίος-συγγράμματα-διδασκαλία*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 63.

43. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 238.

44. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 364 κ.ἐξ.

ἐκφράζει τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού εἶναι διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἄλλωστε παρατίθενται ὁλόκληρα κείμενά του. Στὴν πραγματικότητα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ εἰκόνα πού χρησιμοποιεῖται ὀρθόδοξα γιὰ νὰ δηλώσῃ τὶς σχέσεις τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τὴν παράθεσιν ἑνὸς κειμένου τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, πρόκειται γιὰ ἓνα «παλαμικὸ ἔργο», πού εἶναι ὀρθόδοξο καὶ πατερικό. Δὲν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ μεγάλη ἀξία, ἀφοῦ παρατίθενται κείμενα καὶ θεολογικὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἐκφράζει τὴν δογματικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, πού διαφέρει σαφέστατα ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὸν ἡσυχασμὸ πού διαφέρει ἀπὸ τὸν σχολαστικισμὸ τοῦ Βαυλαάμ, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, καὶ αὐτὸς στὸν νεοπλατωνιστὴ Αὐγουστίνου καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως σαφέστατα φαίνεται στὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ *Summa Theologica*.

5. Θεολογία καὶ ποιμαντικὴ

Ἄς μου ἐπιτραπῇ στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ὁμιλίας μου νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο, πού εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου ἀξιοσημείωτο.

Τὰ «κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα» εἶναι σημαντικὰ καὶ συνιστοῦν μιὰ ὀρθόδοξη δογματικὴ διδασκαλία, πού συνδέει κατὰ τρόπο θαυμαστὸ τὴν θεολογία, δηλαδὴ τὰ περὶ Θεοῦ, τὴν κοσμολογία, τὴν ἀνθρωπολογία, τὴν οἰκονομία, δηλαδὴ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν σωτηριολογία ἢ ὁποῖα βιώνεται ὅταν ὁ ἄνθρωπος μετέχῃ τῆς ἀκτίστου θεοποιῶ ἑνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, τὸ περιεχόμενον τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου προσδιορίζει τὸ ἔργο τῆς ὀρθοδόξου ποιμαντικῆς.

Πράγματι, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δὲν εἶναι σχολαστικὴ καὶ ιδεολογικὴ, δὲν εἶναι ἡθικιστικὴ καὶ οὐμανιστικὴ, ἀλλὰ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ποιμαντικὴ, πού ἐξασκεῖται στὸν «χῶρο» τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ σύγχρονος θεολόγος πρέπει νὰ κἀνῃ ἔρευνα στὰ κείμενα τῶν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γιατί αὐτὰ εἶναι τὰ κτιστὰ ρητά, νοήματα καὶ εἰκονίσματα τῆς ἀρρήτου καὶ ἀκτίστου πραγματικότητος. Παράλληλα ὅμως πρέπει νὰ κἀνῃ ἔρευνα καὶ σὲ ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς, πού βιώνουν καὶ μετέχουν τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐμπειρίας τῆς θεώσεως, καὶ εἶναι οἱ μάρτυρες τοῦ Θεοῦ σὲ κάθε συγκεκριμένη ἐποχὴ. Στὴν συνέχεια πρέπει νὰ εἰσέλθῃ στὸν ἄδη

τῆς ἀνθρώπινης ἀποτυχίας, δηλαδή νὰ μεταφέρῃ τὰ πορίσματα τῆς θεολογικῆς ἔρευνας καὶ ἐμπειρίας στοὺς ἀνθρώπους πού εἶναι τραυματισμένοι καὶ πληγωμένοι.

Κάπως ἔτσι ἐργάζεται καὶ ὁ ἐπιστήμονας ἰατρὸς ἐρευνητής. Ἐρευνᾷ τὰ δεδομένα τῆς κλιστικῆς πραγματικότητος, προσπαθεῖ νὰ ἀντιληφθῇ τὸν τρόπο καὶ τὴν συμπεριφορὰ μᾶς ἀρρώστιας, ἐρευνᾷ τὸ γονιδίωμα μέσα στὸ ἐπιστημονικὸ ἐργαστήριον, ἀγωνίζεται νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ κατάλληλον φάρμακον, κάνει δοκιμὰς καὶ κλινικὰς ἐφαρμογὰς καὶ στὴν συνέχεια διοχετεύει τὸ φάρμακον στὴν ἀγορὰ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθῇ ὁ ἀνθρώπινος πόνος. Τὸ ἴδιον πρέπει νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πνευματικὴ ἀσθένεια καὶ τοὺς θεολόγους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου. Πέρα ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ μνημειακὰς, βιβλικὰς καὶ ζωτανεὺς πηγὰς, τὸν ἀπασχολεῖ ὁ ἀνθρώπινος πόνος.

Σήμερα ἐπικρατεῖ βαθύτατος πόνος, ὑπαρξιακὸς καὶ κοινωνικὸς. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι πληγωμένος καὶ τραυματισμένος καὶ γι' αὐτὸ καὶ οἱ Κληρικοὶ καὶ θεολόγοι πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε, μὲ τοὺς τρόπους πού ὑποδεικνύουν τὰ κείμενα τῶν πεπειραμένων, ἀλλὰ καὶ ἡ ζωὴ τῶν συγχρόνων μεγάλων ἐμπειρικῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς μας. Ἐτσι συνδυάζεται ἡ θεολογία μὲ τὴν ποιμαντικὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα βλέπω τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, τῆς Διοικήσεως καὶ τῆς ποιμαντικῆς τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο γνώρισα καὶ τοὺς Καθηγητὰς μου στὴν Θεολογικὴ Σχολή, οἱ ὅποιοι εἶχαν ὀρθόδοξο ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα καὶ μὲ διαφόρους τρόπους μᾶς ὡδήγοῦσαν στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἔτσι σπουδάσαμε τὴν θεολογικὴ ἐπιστήμη, μὲ τὶς ἀναλύσεις τῶν πατερικῶν κειμένων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ζωτανὴν παράδοσιν πού βρῖσκουμε στὸ Ἅγιον Ὄρος.

Δὲν εἶναι δυνατὸν σήμερα νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα ἀποκεκομμένα ἀπὸ τὰ κλιστὰ ρήματα καὶ νοήματα τῶν θεουμένων, ἀλλὰ καὶ ἀποξενωμένα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν ἁγίων πού βίωσαν τὰ ἄρητα-ἄκλιστα ρήματα. Ἄλλὰ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασκῆται μιὰ ἠθικολογικὴ καὶ ἀθεολογητικὴ ποιμαντικὴ στὸν ἄνθρωπον πού εἶναι ψυχικὰ καὶ ὑπαρξιακὰ τραυματισμένος καὶ πληγωμένος.

Αὐτὴν τὴν ἀγωνία τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου τὴν διάβασα γραμμὴν μὲ ρεαλιστικὸν τρόπο στὸ γνωστὸ μυθιστόρημα τοῦ Ντοστογιέφσκι μὲ τίτλον: «Τὸ ὑπόγειον». Στὸ στόμα τοῦ ἥρωά του ἢ μᾶλλον τοῦ ἀντί-ἥρωά του ὁ Ντοστογιέφσκι βάζει τὰ ἑξῆς καταπληκτικὰ λόγια:

«Γιατί κάνουμε τόσες ἀνοησίες; Τί ζητᾶμε; οὔτε κι οἱ ἴδιοι ξέρουμε! Θὰ ὑποφέραμε περισσότερον ἢ οἱ τρελλοὶ μας πόθοι πραγματοποιοῦνταν. Σταθεῖτε,

προσπαθήστε, γιὰ παράδειγμα, νὰ μᾶς δώσετε περισσότερη ἀνεξαρτησία· βγάλτε ἀπὸ τὴ μέση τὰ ἐμπόδια, μεγαλώστε τὸν κύκλο τῆς δράσης σας· χαλαρώστε τὴν κηδεμονία, ἔ λοιπὸν ναὶ σᾶς διαβεβαιώνω, ἐμεῖς ὅλοι... θὰ ξαναζητήσουμε ἀμέσως τὴν κηδεμονία...

Ἄφῃστε μας μόνους, χωρὶς βιβλία, κι ἀμέσως θὰ πελαγώσουμε, θὰ τὰ μπερδέψουμε· δὲν θὰ ξέρομε ποῦ νὰ στηριχθοῦμε καὶ σὲ τί νὰ ἀφοσιωθοῦμε, δὲ θὰ ξέρομε τί πρέπει νὰ ἀγαπήσουμε ἢ νὰ μισήσουμε, τί πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε ἢ νὰ περιφρονήσουμε. Βαριόμαστε ἀκόμη καὶ ποὺ εἴμαστε ἄνθρωποι, ἄνθρωποι μὲ σάρκα καὶ ὀστά ἀληθινά, ντρεπόμαστε γι' αὐτὸ καὶ τὸ θεωροῦμε ἀτιμία μας. Γυρεύουμε νὰ γίνουμε ἕνας τύπος γενικοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Εἴμαστε πεθαμένοι μόλις γεννηθοῦμε καὶ χρόνια καὶ χρόνια μᾶς γεννοῦν πατέρες ποὺ δὲν εἶναι ζωντανοί, μιὰ κατάσταση ποὺ μᾶς εὐχαριστεῖ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ. Μᾶς ἀρέσει. Σὲ λίγο, θὰ ἐπινοήσουμε κάποιον τρόπο νὰ γεννιόμαστε ἀπὸ μιὰ ἰδέα. Μὰ δὲ θέλω πιά νὰ γράφω μέσα ἀπ' τὸ "ὑπόγειο"⁴⁵.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἄποψη τοῦ Ντοστογιέφσκι ποὺ βιώνεται τόσο ἀνάγλυφα στὴν ἐποχὴ μας ὅτι «θὰ ὑποφέραμε περισσότερο ἂν οἱ τρελλοὶ μας πύθοι πραγματοποιοῦνταν». Ἐντυπωσιακὴ ἀκόμη ἡ ἄποψή του ὅτι, ἂν μείνουμε μόνουι μας, χωρὶς τὰ βιβλία θὰ πελαγώναμε. Καὶ πολὺ ἀξιοπρόσεκτη ἡ ἄποψή του ὅτι «εἴμαστε πεθαμένοι μόλις γεννηθοῦμε καὶ χρόνια καὶ χρόνια μᾶς γεννοῦν πατέρες ποὺ δὲν εἶναι ζωντανοί».

Νομίζω ὅτι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐκπέμψη σήμερα ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν θεολογία της καὶ ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους εἶναι ὁ λόγος τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας καὶ ὁ τρόπος τοῦ ἡσυχασμοῦ. Ὁμιλῶ σὲ Πανεπιστημιακοὺς Δασκάλους ποὺ γνωρίζουν ἐπαρκῶς τὰ θέματα αὐτά, καὶ γνωρίζουν ἀσφαλῶς ὅτι ἡ θεολογία ὡς χαρισματικὴ κατάσταση εἶναι ἡ γνῶση τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἡσυχία εἶναι ὁ τρόπος καὶ ἡ μέθοδος διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τίς ποικίλες ἐξαρτήσεις, γίνεται ἐλεύθερος καὶ πορεύεται πρὸς τὴν ἐμπειρία τῆς γνῶσης τοῦ Θεοῦ.

Βεβαίως, ὑπάρχουν καὶ σήμερα μερικοὶ (Κληρικοὶ καὶ λαϊκοί) ποὺ ζοῦν στὴν Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἔχουν σαφέστατα ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό καὶ τὸν ἠθικισμό τῆς Δύσεως καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐννοήσουν τὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ θεολογία ποὺ κινεῖται πέρα ἀπὸ σχολαστικὰ καὶ ἠθικι-

45. ΝΤΟΣΤΟΠΙΕΦΣΚΙ Φ., «Τὸ ὑπόγειο», Ἐλευθεροτυπία 2006, σελ. 126.

στικά πρότυπα, γι' αυτό σκανδαλίζονται από κάθε τι τὸ ὀρθόδοξο πού ἀκοῦν καὶ διαβάζουν.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὀρίζει τὴν ἡσυχία ὡς «τὴν νοῦ καὶ κόσμου στάσιν, τὴν λήθη τῶν κάτω, τὴν μύησιν τῶν ἄνω, τὴν τῶν νοημάτων ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀπόθεσιν· αὕτη προᾶξις ὡς ἀληθῶς, ἐπίβασις τῆς ὡς ἀληθῶς θεωρίας ἢ θεοπτίας, εἰπεῖν οἰκειότερον ἢ μόνη δεῖγμα τῆς ὡς ἀληθῶς εὐεκτούσης ψυχῆς»⁴⁶.

Αὕτη εἶναι ἡ θεολογικὴ μέθοδος γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ταυτόχρονα ἐπιλύσεως τῶν ὑπαρξιακῶν, πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων. Καὶ αὕτη τὴν οὐσιαστικὴ πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀναζητᾷ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος.

Προσπαθῶ νὰ πορεύομαι «κατὰ τὰς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καὶ τὸ τῆς Ἐκκλησίας εὐσεβὲς φρόνημα» καὶ νὰ συντονίζομαι στὰ ὅσα μοῦ ἔχουν προσφέρει οἱ ἀείμνηστοὶ Καθηγητὲς μου στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης καὶ οἱ σύγχρονοι Καθηγητὲς τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ εἶναι παρόντες καὶ τῶν ὁποίων τὰ ἔργα διαβάζω, ἀλλὰ καὶ οἱ Πνευματικοὶ Πατέρες μου, Ἐπίσκοποι, Ἱερομόναχοι καὶ Μοναχοί, οἱ ὁποῖοι γνώριζαν καὶ βίωναν ἐμπειρικὰ τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση. Μέσα στὴν ὑπαρξή μου εἶναι στενὰ συνδεδεμένα τὰ Σπουδαστήρια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, μὲ τὰ ἱερὰ Φροντιστήρια τῆς ἐρήμου τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὰ «ὑπόγεια» τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολοῦνται οἱ Πνευματικοὶ Πατέρες.

Ἡ τιμὴ πού μοῦ προσφέρατε σήμερα μὲ τὴν ἀναγόρευσίν μου εἰς ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ ἐνδυναμώνει καὶ μὲ ἐνθαρρύνει τόσο στὴν ἐρευνητικὴ μου προσπάθεια ὅσο καὶ στὴν ποιμαντικὴ διακονία καὶ γι' αὐτὸ σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ.

46. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ἔργα 11, ΕΠΕ, ἐκδ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη, σελ. 328.